

МОВОЗНАВСТВО

Антоненко О.В. (Київ, Україна)

Дослідження зі словотвору у сучасній чеській лінгвістиці

У статті представлений короткий огляд праць чеських лінгвістів зі словотвору другої половини ХХ ст.

Ключові слова: словотвір, чеська лінгвістика, морфологія, ономазіологія.

В статье представлен краткий обзор трудов чешских лингвистов по словообразованию второй половины ХХ в.

Ключевые слова: словообразование, чешская лингвистика, морфология, ономазиология.

The article presents a brief survey of the Czech linguists' studies in the word formation theory in the second half of the XX C.

Key words: word formation, Czech linguistics, morphology, modified valence theory.

Чеське мовознавство другої половини ХХ ст. збагатило міжнародну славістику насамперед передовими науковими дослідженнями у галузі словотвору. Першим внеском у розвиток цієї науки стала “Граматика літературної чеської мови” Франтішека Травнічека [26], опублікована у 1948 р. На зміну історичному підходу Я. Гебауера був запропонований синхронічний погляд з “живим” сучасним матеріалом. Розділ “Словотвір” займає самостійне місце між фонетикою та морфологією. Автор описує всі способи творення слів. Хоча Ф. Травнічек не був прихильником структуралізму, є очевидним його спроба сформувати певні ієрархічні структури у всій граматиці. У роботі послідовно описані словотворчі одиниці - корінь, основа, суфікси. Роботи Ф. Травнічека є особливо цінними і цікавими завдяки величезній кількості прикладів з «живої» мови, сучасних літературних творів, дослідник акцентував увагу на синхронне функціонування слів та структуру їхніх груп, роблячи найнеобхідніші стислі історичні екскурси для розуміння ключових моментів.

Наступним етапом у розвитку науки про словотвір стала праця Владіміра Шмілауера “Новочеське творення слів” [25]. Хоча автор написав роботу у 1937-1938 рр., через низку особистих та політичних перешкод робота вийшла друком аж у 1971 р. Протягом довгих років відкладання терміну публікації дослідник постійно доповнював роботу новим матеріалом. На відміну від попередників метою В. Шмілауера було написати не монографію, а підручник для вищого навчального закладу. Головна увага автора зосереджена насамперед на процесі виникнення слова, прагненні показати шлях, який проходить мовець, коли хоче дати назву новому явищу. Розумове усвідомлення цього явища та його вираження в основі слова є першими

кроками до появи нової номінації. Визначення розумового усвідомлення є досить неясним. Насамперед йдеться про ознаки, на основі яких явище отримує назву. Семантичні групи визначаються частинами мови (іменники, прикметники, дієслова, прислівники). Утворення займенників та числівників розглядається в морфології, а часток - у синтаксисі.

Богуслав Гавранек та Алоїс Єдлічка у 1951 видають підручник для вищих навчальних закладів "Чеська граматика" [9], яка одночасно має слугувати широкій громадськості як посібник про сучасну мову. Словотвір тут представлений лише у коротких коментарях, що характеризують типи структури лексики. Проте ми не можемо оминати цю працю у нашому короткому огляді, оскільки вона стала справжнім довідником з чеської мови для декілька поколінь чехів, була десятки разів успішно перевидана і сьогодні залишається найпопулярнішою граматикою серед учнів і студентів непрофільних спеціальностей.

Переломним моментом в історії чеського словотвору став 1962 рік, коли вийшла монографія Мілоша Докуліла "Теорія словотвору" [6]. Завданням дослідження було розвинути методологію словотвірного дослідження, відкрити закономірності словотвірного процесу та словотвірних зв'язків у сучасній мові. Автор при цьому не обмежувався чеською мовою, але усвідомлював універсальність своєї методики і теорії, які можна було застосувати в інших слов'янських мовах. Граматики слов'янських мов на той час містили переважно лише інвентар словотвірних способів та засобів. М. Докуліл пов'язує процес словотворення насамперед з питаннями лексики та лексикології.

Згодом Й. Вахек відзначив функціональний підхід теорії М. Докуліла до проблематики, яка об'єднує творення слів з ономасіологією та базується на синхронічному підході до висвітлення явищ словотворення [27]. Проте одночасно в монографії присутній генетичний аспект, а також досліджується процес виникнення слова. Функціональний підхід визначає місце утвореного слова у системі похідних слів, а пізніше – у системі лексичній, генетично досліджує процес творення.

Разом з процесом усталення словотвору як самостійної лінгвістичної науки заслуга М. Докуліла полягає у зосередженні уваги на взаємозв'язках словотвору та лексикології. Спільна область цих розділів мовознавства лежить у площині виникнення нового слова, але словотвір не досліджує утворення семантичне, тобто спосіб зміни значення за допомогою метафори чи метонімії, але за допомогою словотвору.

Поняття, які до появи монографії М. Докуліла використовувалися несистематично, отримують науково обґрунтований зміст. Насамперед йдеться про поняття словотвірного форманта та продуктивності. Компонентами словотвірного форманта є сукупність формальних ознак, морфологічна характеристика (у незмінних частин мови приналежність до цієї категорії), фонетичні альтернації. Це поняття виявилось корисним пізніше в композиції. Так, І. Боздехова тлумачить словотвірний формант в композиції як характер з'єднувального голосного, юкстапозицію, відмінкове закінчення

компонентів, порядок компонентів складеного слова, написання разом, основний наголос та можливі чергування [1].

М.Докуліл намагається позбавити поняття продуктивності словотвірних засобів та типів існуючої розмитості. Автор у понятті продуктивності розрізняє декілька ознак: кількісна репрезентація окремих способів, типів та засобів, частотність цих способів та засобів у мові та безпосередня продуктивність (тобто здатність словотворчого форманта брати участь у творенні нових слів). Складнішою є ситуація при визначенні продуктивності словотвірного типу. Загалом окремий формант є продуктивним зазвичай як компонент певного словотвірного типу: якщо він зустрічається в інших словотвірних типах, то його продуктивність обмежена (напр. формант *чес. -ař/-ář* у назв виконавця є високо продуктивний, але майже непродуктивний у назв діяча). М. Докуліл вважає доцільним і важливим пов'язувати продуктивність з процесами, а не зі статичними станами, досліджувати засоби і типи у зв'язку з конкуруючими засобами (напр., продуктивний формант *-ka* витіснив у творенні жіночих назв форманти *-kyně, -yně*). Різні види обмеження продуктивності та роль її історичного розвитку пояснив Д. Шлосар [23].

Друга частина цієї монографії “Словотвір чеської мови 2.Словотвір іменників” [4], написана колективом авторів, зосереджується на викладі словотвору іменників. Автори подали детальний опис словотвірних структур, внутрішніх системних зв'язків між окремими рівнями. У сучасному чеському мовознавстві цей доробок залишається найповнішою роботою про словотвір.

У планах М. Докуліла було підготувати праці з теоретичним викладом та теоретичними засадами словотвору прикметників, дієслів та прислівників, але ці плани не пощастило реалізувати. Окремі розвідки на цьому матеріалі здійснили його учні. Зденка Русінова та Душан Шлосар описали в окремій статті історичний словотвір прикметників та іменників чеської мови [20;21]. Д. Шлосар зокрема у монографії “Словотвірний розвиток чеського дієслова” [22] застосував засади теорії М. Докуліла при дослідженні дієслів у старочеській мові. З. Русінова у монографії “Творення старочеських прислівників” [19] зробила подібну спробу на матеріалі прислівників. Ця ж лінгвістка дослідила на засадах теорії М. Докуліла всі частини мови у сучасній чеській мові у навчальному підручнику “Словотвір сучасної чеської мови” [18]. Йшлося про спробу реалізації типів мутаційних, модифікаційних та транспозиційних на матеріалі прикметників, дієслів, прислівників. Ця спроба показала цікаві паралелі і розбіжності між частинами мови. Хоча композиція була досліджена раніше М. Гелцлем у книзі «Суть композиції та її роль у збагаченні чеського словникового складу» [10], проте в світлі теорії М. Докуліла вона була досліджена І. Боздоховою у праці “Утворення слів складанням” [2]. З діахронічного аспекту композити досліджував Д. Шлосар у монографії “Чеські композити в діахронії” [24].

Теоретичне опрацювання словотвору інших частин мови було здійснене лише в академічному виданні граматики чеської мови (словотвір був опрацьований Д. Шлосаром на основі оновленого матеріалу та з урахуванням нових наукових досягнень), а також у граматиці Марії Чехової та колективу “Чеська мова – мовлення, мова” [3], де цей розділ підготував М.Докуліл.

Сучасні засади теорії словотвору подано в окремих статтях “Енциклопедичного словника чеської мови” (З.Русінова підготувала статтю “Деривація” та загальні статті про творення слів, І. Боздехова - “Композиція”) [1]. Проте наукова концепція М. Докуліла, попри сучасні доповнення та часткові перегляди, залишається найглибшим і найповнішим аналізом словотвірної структури словникового складу чеської мови.

Ономасіологічна теорія М. Докуліла аж до кінця XX ст. була основним та єдиним інструментом дослідження внутрішньої структури слів. Усі синхронічні граматики чеської мови з кінця 50-х років розглядають словотвір як самостійний розділ граматики, а з точки зору структурного мовознавства передбачають у системі мови наявність самостійного словотвірного плану (поряд з планом фонологічним, морфологічним, синтаксичним, семантичним). Одиниці цієї словотвірної площини і зв'язки між ними описуються в цих граматах насамперед за допомогою теорії М. Докуліла.

Альтернативою ономасіологічної концепції є аналізи, які здійснюються у межах валентного та генеративного синтаксису. У центрі цих теорій знаходиться не слово, яке є результатом номінативного (ономасіологічного) процесу, а слово, яке є результатом деривації, граматичного процесу, що визначає синтаксичний характер слова.

У чеському лінгвістичному середовищі почалася серйозна дискусія про зв'язок між внутрішньою структурою слів та їхніми синтаксичними властивостями лише на зламі XX-XXI ст. Однією з наукових сцен цього процесу стала низка конференцій “Чеська мова - універсалії та специфічність”, які проводилися у 1999-2003 Інститутом чеської мови філософського факультету Університету імені Т.Г. Масарика у Брно. Матеріали цих конференцій опубліковані у п'яти наукових збірниках.

Зв'язок внутрішньої структури слова з фонологічною формою ще ніколи до цього не розглядався у чеській лінгвістиці. Хоча чеська мова з властивими їй палаталізаціями, чергуваннями коротких і довгих голосних як усередині коренів, так і в афіксах, які традиційно можна вважати монологічними чергуваннями, подають для цієї теорії надзвичайно багатий матеріал. Єдиною спробою аналізу фонологічної структури чеських слів по відношенню до їхньої морфологічної структури є робота Маркети Зікової [29].

Валентні аналізи внутрішньої структури слова спрямовані на те, щоб з'ясувати, яким способом валентна рамка (що позначається як семантичні партиципанти / актанти / аргументи) синтаксично реалізується в оточенні слів, що походять з одного кореня, насамперед з оточення дієслова, віддієслівного іменника. Цей аспект похідних слів - до якої міри під час деривації змінюються синтаксичні властивості - не був у концепції М. Докуліла послідовно розглянутий.

Існує низка досліджень, у яких розглянуто валентність девербативних утворень з точки зору теорії валентності, яку сформулювала Ярміла Панєвова в рамках функціонально-генеративного опису. Слід зазначити, що йдеться про роботи суто синтаксичні, тому питання, як процес деривації впливає на форму девербативів, не перебуває в центрі їхньої уваги. Можливість різної реалізації

валентної рамки в оточенні іменників, похідних від дієслів з однаковою валентною рамкою (можливість реалізації всіх чи лише частини актантів; їхня реалізація за допомогою різних форм) інтерпретується як результат двох різних дериваційних процесів. Я. Панєвова у монографії “Зауваження до валентності іменників” [17] розрізняє два основні типи девербативів залежно від того, чи вони зберігають валентну рамку твірних слів чи реалізують лише її певну частину. Як синтаксичні деривати авторка тлумачить ті девербативи, які згідно з концепцією М. Докуліла є прикладом транспозиції дії в субстанцію (при цьому авторка не розрізняє іменники дії, утворені від дієслівного кореня за допомогою суфіксів -n(i)/-t(i), та іменники, які не мають в основі дієслівного кореня, тобто деривати з суфіксами на -k-, наприклад, *sáz-k(a)*, *odpočin-ek*, а також з нульовим суфіксом *oddech*, *snaha*). До групи лексичних дериватів авторка відносить ті девербативи, які в концепції М. Докуліла називаються мутаційними: назва діяча (чес. *prodavač*, *učitel*) та назви результату дії (чес. *dopis*).

Інший погляд на валентність девербативних назв та на зв'язок між внутрішньою структурою слова й тим, як виглядає його синтаксичний контекст, пропонує Петр Карлік у модифікованій теорії валентності, основні принципи якої представлені у статті “Гіпотеза модифікованої валентної теорії” [11]. У серії досліджень положення теорії були застосовані на прикладі аналізу внутрішньої структури девербативних іменників, дієприкметників, ступенів порівняння прикметників, присвійних займенників, тобто тих структур, які часто вважають перехідними формами між словотвором та морфологією у традиційному значенні. Поряд з поняттям валентності, П. Карлік використовує також поняття макровалентності (актанти реалізовані “у валентних синтаксичних позиціях”) і мікровалентності (актанти реалізовані безпосередньо у внутрішній структурі слова), його модель зв'язку між внутрішньою та зовнішньою структурою слів базується на основних аксіомах теорії генеративної грамматики.

Серед девербативних назв П. Карлік у своєму дослідженні “Мікросинтакс чеських девербативних іменників” [12] розрізняє ті, в яких частина структури виникла внаслідок деривації у лексиці, та такі, в яких структура є повністю синтаксично обумовлена. Різним способом деривації автор пояснює різний синтаксичний характер, тобто різну валентність. До девербативних іменників, що виникли внаслідок деривації у лексиці, П. Карлік відносить назви діяча, назви об'єктів дії, назви місця, назви інструментів, а також назви результату дії; до тих іменників, які виникли внаслідок синтаксичної деривації, відносить назви дій. Що стосується валентності, то синтаксично похідні процесуальні назви успадковують усі актанти твірного дієслова, у той час як лексично похідні іменники успадковують лише деякі з них або взагалі жодного. Це можна проілюструвати на прикладі чотирьох назв, похідних від одного транзитивного дієслівного кореня *lov-*: *lovec*, *loviště*, *lov* і *lovení*.

Хоча на перший погляд внутрішня структура імен *ches. lov-ec* та *lov-išt(ě)* є подібною - дієслівний корінь + іменний суфікс, але іменний суфікс кожного

разу втілює різну частину цієї структури. У назв діяча типу *lovec* суфікс є мікровалентною реалізацією одного з актантів твірного дієслова, а саме актанта зі семантичним значенням Агента. Це також пояснює, чому назви діяча не походять від дієслів, які не вимагають діяча (пор. чes. *lovit* (пер.) - *kolabovat* (непер.)). Якщо дієслово є перехідним, тоді другий актант (пацієнт) реалізується макровалентно як іменна фраза у родовому відмінку: чes. *lovec ryb*. У назвах місць типу *loviště* іменний суфікс не реалізовує жодний актант твірного дієслова, а лише ад'юнкт із семантичним значенням місця. Назви місць на відміну від назв діяча не успадковують актанти - фразу у родовому відмінку *loviště ryb* можна інтерпретувати як Агента ("místo, kde ryby loví něco" - місце, де риби щось ловлять) або як пацієнта ("místo, kde někdo loví ryby" - місце, де хтось ловить риб). Варіативність тлумачення можлива через нереалізованість жодного актанта твірного дієслова.

Девербативи *lov*, *lovení* мають згідно з концепцією М. Докуліла однакову внутрішню структуру, тобто належать до однієї словотвірної категорії - назви процесів. Різний характер цих іменників з точки зору синтаксису не є суттєвим для ономазіологічної теорії. Я. Панєвова також наділяє ці слова однаковою внутрішньою структурою. З точки зору модифікованої валентної теорії йдеться про одиниці з різними структурами *lov / lovení ryb námořníku*. Цей приклад ілюструє, що в середовищі віддієслівного іменника *lovení* можуть бути одночасно виражені обидва актанти твірного слова: пацієнт через фразовий генетив, агент - через фразовий орудний відмінок. Таким чином, внутрішня структура іменника *lovení* є результатом синтаксичної деривації (процесуальний іменник), а в іменнику *lov* реалізована лексична деривація (назва результату).

Не лише Петр Карлік, але й Людмила Веселовська у статті "До аналізу чеських девербативних іменників" [28] наводить приклади різних тестів, за допомогою яких показує, що іменники типу *balení*, *psaní* можуть мати як процесуальне значення (в цьому випадку йдеться про синтаксичну деривацію), так і різні речові значення (чes. *krmení* - засіб, *propadání* - місце). В останньому випадку номінації утворені шляхом лексичної деривації. Таким чином, слова, що мають однакову похідну форму, можуть мати різну внутрішню структуру, а також відмінні граматичні властивості і синтаксичний характер, залежно від того, чи приєднується дериваційна морфема до відповідної лексичної морфеми у словнику або у процесі синтаксичної деривації. У концепції М. Докула різні властивості дієслівних іменників тлумачаться як результат метонімії.

Альтернативну інтерпретацію явища, коли одні суфікси утворюють слова з різною внутрішньою структурою, пропонує дистрибутивна морфологія. Згідно з цією теорією структуру слова утворюють граматичні риси, які ієрархічно впорядковані синтаксичними правилами. Після закінчення деривації у синтаксичний елемент до вузлових компонентів синтаксичної структури вкладаються відповідні форми. Таким чином, морфологічні форми лише реалізують певні частини синтаксичної структури, що дозволяє говорити про

дистрибутивну морфологію - окремі частини морфологічної структури, форма і зміст, розподілені у структурі окремо. З цього випливає, що не існує принципової відмінності між дериваційними і флексійними афіксами - обидва типи є лише формами, які реалізують певні синтаксичні риси.

Стилий виклад основних засад наукових праць чеських лінгвістів у галузі словотвору ілюструє, як протягом трохи більше півстоліття наука про словотворення пройшла шлях від усталення та визначення предмета, об'єкта дослідження, окремих одиниць, отримала широке висвітлення в ономасіологічній теорії М.Докуліла і через генеративну та валентну теорію прямує у своєму розвитку до дистрибутивної морфології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Bozděchová I.* Hesla ke skládání (kompozici) // Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. Encyklopedický slovník češtiny. - Nakladatelství Lidové noviny. - Praha, 2002.;
2. *Bozděchová I.* Tvoření slov skládáním. - Institut sociálních vztahů. - Praha, 1994;
3. *Čechová M. a kol.* Čeština - řeč, jazyk. - Praha: Institut sociálních vztahů, 1996;
4. *Daneš F., Dokulil M., Kuchař J.* Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. - Praha: Academia, 1967;
5. *Dobrovský J.* Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819. - V Praze: Komise pro vydávání spisů J.Dobrovského při Královské české společnosti nauk, 1940;
6. *Dokulil M.* Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. - Praha, 1962;
7. *Gebauer J.* Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. Vydání třetí, nově vydělané. Dva díly v jednom svazku. - Praha, 1901;
8. *Hauser P.* Dobrovského práce o tvoření slov a domácí mluvnická tradice. Studie o jazyce a literatuře národního obrození. Sborník VŠP v Praze. - Praha, 1959;
9. *Havránek B., Jedlička A.* Česká mluvnice. - Praha, 1951;
10. *Helcl M.* Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého. - Praha: Nakladatelství CSAV, 1957;
11. *Karlík P.* Hypotéza modifikované valenční teorie // SaS 61, 2000. - S.170-189;
12. *Karlík P.* Mikrosyntax českých deverbálních jmen // SPFFbu A 52. - 2004. - S. 71-81;
13. *Machovec M.* Josef Dobrovský. - Praha: Akropolis, 2004;
14. *Martincová O.* Problematika neologismů v současné spisovné češtině. - Praha, 1983;
15. *Martincová O., Savický N.* Hybridní slova a některé obecné otázky neologie // SaS 4. - 1987. - S.124-139;
16. *Martincová O.* Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. - Praha: Akademie, 1998;
17. *Panevová J.* Poznámky k valenci podstatných jmen. // Hladká Z., Karlík P. Čeština - univerzália a specifika 2. - Brno, 2000. - S. 173-181;
18. *Rusínová Z.* Tvoření slov v současné češtině. - Brno: Univerzita J.E.Purkyně, 1978;
19. *Rusínová Z.* Tvoření staročeských adverbíí. - Brno: Univerzita J.E.Purkyně, 1984;
20. *Rusínová Z., Šlosar D.* Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině // SPFFBU- A15. - 1967. - S. 37-64;
21. *Rusínová Z., Šlosar D.* Slovtvorná produktivita abstrakt ve vývoji češtiny // Miscellanea linguistica. - Ostrava, 1971. - S. 83-90;
22. *Šlosar D.* Slovtvorný vývoj českého slovesa. - Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981;
23. *Šlosar D.* Produktivita slovtvorného typu - pojem synchronní, či diachronní? // SPFFBU A 32. - 1984. - S. 97-101;
24. *Šlosar D.* Česká kompozita diachronně. - Brno, 1999;
25. *Šmilauer V.* Novočeské tvoření slov. - Praha, 1971.
26. *Trávníček F.* Mluvnice spisovné češtiny I. - Praha: Slovanské nakladatelství, 1951;
27. *Vachek J.* První česká teorie odvozování slov // SaS 23. - 1962. - S. 205-211;
28. *Veselovská L.* K analýze českých deverbálních substantiv // Hladká Z., Karlík P. Čeština - univerzália a specifika 2. - Brno, 2000. - S. 11-27;
29. *Ziková M., Čaha P.* The Czech Declension and Syncretism Principle // Příspěvek na konferenci FDSL 6. - Potsdam, 2005.